ΟΥΤΟΠΙΑ (ΕΥΡΩΠΗ)

Ή ΠΩΣ ΝΑ ΓΙΝΟΥΜΕ ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ALBERTO CAMEROTTO – FILIPPOMARIA PONTANI
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ ΝΙΚΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ

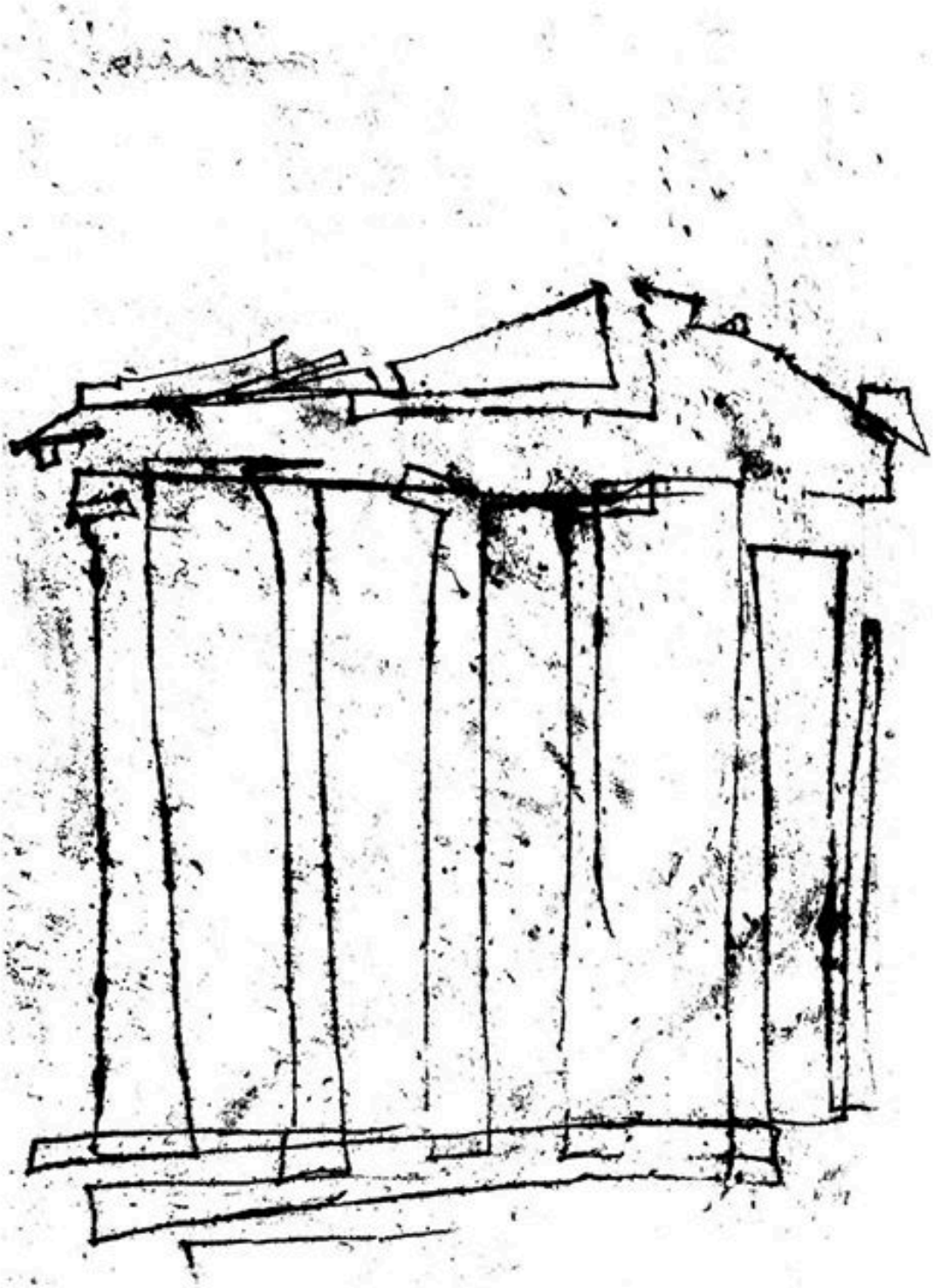

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΝΗ

ΟΥΤΟΠΙΑ (ΕΥΡΩΠΗ)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΝΗ / *ΚΛΑΣΙΚΟΙ ΚΑΤΑ*

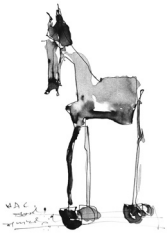

Αριθμός 2

(Mimesis / *Classici Contro* N. 12)

Επιμέλεια Ιταλικής Έκδοσης: Alberto Camerotto – Filippomaria Pontani

Επιμέλεια Ελληνικής Έκδοσης: Νικος Γ. Μοσχονας

Επιστημονική επιτροπή

Gerard Boter (Vrije Universiteit Amsterdam)
Carmine Catenacci (Università G. d'Annunzio Chieti-Pescara)
Joy Connolly (New York University)
Carlo Franco (Venezia)
Barbara Graziosi (Princeton University)
Francesca Mestre (Universitat de Barcelona)
Νικος Γ. Μοσχονας (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Κέντρο Μελετών Ιονίου)
Laurent Pernot (Université de Strasbourg)
Luigi Spina (Antropologia e Mondo Antico Siena)

ΟΥΤΟΠΙΑ (ΕΥΡΩΠΗ)

Ή πώς να γίνουμε ευρωπαίοι πολίτες

Επιμελεια
Alberto Camerotto – Filippomaria Pontani

Επιμελεια Ελληνικης Εκδοσης
Νικος Γ. Μοσχονας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΝΗ

ALBERTO CAMEROTTO – FILIPPOMARIA PONTANI

Ουτοπία (Ευρώπη)
Ή πώς να γίνουμε ευρωπαίοι πολίτες

Επιμέλεια ελληνικής έκδοσης: ΝΙΚΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ
328 σσ. (14x21 εκ.) 20,5 δεκαεξασέλιδα

ISBN: 978-960-9509-10-7

Μεταφράσεις κειμένων: Νικόλαος Ασωνίτης, Δώρα Κομίνη,
Νίκος Μοσχονάς, Σέργιος Μοσχονάς, Ιωάννης Νίκου

Τίτλος πρωτοτύπου: Utopia (Europa)
ovvero del diventare cittadini europei
Copyright © Mimesis Edizioni, 2019
Copyright © για την ελληνική γλώσσα: Εκδόσεις Γκόνη
Πρώτη έκδοση: Μάρτιος 2020

Δικαιούχος: ΠΑΝΟΣ ΓΚΟΝΗΣ
Χαρ. Τρικούπη 18, 106 79 Αθήνα
Τηλ.: 210 3620 383
Fax: 210 3632 179
E-mail: pgonis@otenet.gr
www.gonisbooks.gr

Σχεδιασμός – Σελιδοποίηση: ΠΑΥΛΙΝΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ
Διορθώσεις δοκιμίων: ΑΝΝΑ ΓΚΟΝΗ
Σχέδιο εξωφύλλου: LUCIANO DE NICOLO

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η ολική, μερική ή περιληπτική αναπαραγωγή και μετάδοση έστω και μιας σελίδας του παρόντος βιβλίου κατά παράφραση ή διασκευή με οποιονδήποτε τρόπο (μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό κ.λπ. - Ν 2121/93 άρθρο 51).

Printed in Greece *All Rights Reserved*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σημειωμα του εκδοτη 9

Προλογος στην ελληνικη εκδοση 11
Ν. Γ. Μοσχονάς

Προλογος 15
Alberto Camerotto – Filippomaria Pontani

Ουτοπικοι Φαιακες, ή σε τι χρησιμευουν οι ουτοπιες (κατα τον Ομηρο) 23
Alberto Camerotto (Πανεπιστήμιο Ca' Foscari Βενετίας)

Το πλοιο/Κρατος απο την αρχαια Ελλαδα εως την Ευρωπη «σε μεγαλη τρικυμια» 55
Carmine Catenacci (Πανεπιστήμιο "G. d'Annunzio" Κιέτι-Πεσκάρας)

Η Ευρωπη γεννιεται στη Μιλητο αγορες, φιλοσοφια και πολιτισμος αναμεσα σε Ανατολη και Δυση 83
Alessandro Iannucci (Πανεπιστήμιο Μπολόνιας-Ραβέννας)

Διαλεκτικες κατασκευες για την Ευρωπη και για τις σχεσεις αναμεσα σε ηπειρους στην ελληνικη αρχαιοτητα 115
Andrea Cozzo (Πανεπιστήμιο Παλέρμου)

Αθηνα ή η ουτοπια της δημοκρατιας 135
Dino Piovan (Λύκειο "A. Pigafetta" Βιτσέντσας – Παν/μιο Βερόνας)

Ασκηση της εξουσιας και ιδεα της φυσης γυναικες και δουλοι απο την αρχαια ουτοπια στη δυστοπια Ευρωπη 157
Marcella Farioli (Πανεπιστήμιο Paris-Est)

Η εξουσια στις γυναικες, οι γυναικες στην εξουσια 179
απο την ουτοπια του Αριστοφανη
στην πραγματικοτητα της συγχρονης Ευρωπης
Simone Beta (Πανεπιστήμιο Σιένας)

Συνορα, περασματα, υπερβασεις 199
αρχαιες ουτοπιες και προδημοκρατικες αποκλισεις
στην Ευρωπη της *Governance*
Anna Tiziana Drago (Πανεπιστήμιο του Μπάρι)

Ουτοπιες, δυστοπιες, ενσωματωσεις 213
Filippomaria Pontani (Πανεπιστήμιο Ca' Foscari Βενετίας)

Ουχρονιες για την Ευρωπη: Απο ενα ανυπαρκτο 233
τρωικο πολεμο σε μια ναζιστικη Ευρωπη
Luigi Spina (Κέντρο Ανθρωπολογίας και Αρχαίου Κόσμου, Σιένα)

Ευρωπαϊκη απολογια, σε υφος Αρνοβιου, 249
εναντια στους εθνικιστες
Vito Lorusso (Λύκειο "F. de Sanctis", Sant'Angelo dei Lombardi)

Ευρωπη: Στον αστερισμο της ιστορικης ουτοπιας 261
Νίκος Γ. Μοσχονάς (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Κέντρο Μελετών Ιονίου)

Ας ξαναασκεφτουμε την Ευρωπη, 275
για να την ξαναχτισουμε με τροπο πιο σωστο
Giuseppe Goisis (Πανεπιστήμιο Ca' Foscari Βενετίας)

Quo vadis Europa? Ειναι *ουτοπια* η Ευρωπαϊκη Ενωση; 301
Στέλλα Πριόβολου (Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Ο Praljak και η στωικη αυτοκτονια 313
Massimo Manca (Πανεπιστήμιο Τορίνου)

Βιογραφικα μεταφραστων 323

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ

Αλήθεια, πόσο αρτιότερα μπορούμε να προσεγγίσουμε τα σύγχρονα προβλήματα της κοινωνίας μας έχοντας ως εφαλτήριο τα κείμενα των αρχαίων Ελλήνων (κυρίως) αλλά και Λατίνων συγγραφέων;

Όταν ο αγαπητός φίλος Νίκος Μοσχονάς μου παρουσίασε τις πρώτες δράσεις των *Κλασικών Κατά* θεώρησα τιμή μου να συμβάλω, εκδοτικά τουλάχιστον, σε αυτή την προσπάθεια των Alberto Camerotto – Filippomaria Pontani και της ομάδας τους, όχι μόνο για το διαχρονικό ή / και συγκριτικό εκδοτικό ενδιαφέρον που παρουσίαζε το όλο εγχείρημα, αλλά λόγω του κινηματικού τρόπου προώθησης των πολιτισμικών δράσεων των *Κλασικών Κατά* στη γείτονα χώρα. Η ιδέα με την οποία κατάφεραν οι *Classici Contro* να βγάλουν χιλιάδες ανθρώπους έξω από την ασφάλεια της ακαδημαϊκής αίθουσας των πανεπιστημίων και των σχολείων, από τη Βενετία έως και τη Σικελία, και να τους εμπνεύσουν να συναθροιστούν σε ανοιχτά θέατρα, κατά το πρότυπο της αρχαίας Αθήνας, καταδεικνύει περίτρανα τη δυναμική την οποία έχουν οι ανθρωπιστικές σπουδές, όταν, με μοναδικό εφόδιο τα κλασικά κείμενα και τη γνώση του σύγχρονου πολίτη επ' αυτών, κατορθώνουν να εκκινήσει η επικοινωνία μας προς αναζήτηση της εκφοράς ενός «άλλου» λόγου για τη σημερινή κοινωνία και τα προβλήματά της. Ενός λόγου εντελώς διαφορετικού από τη συνήθη συστημική λογική η οποία εκφράζεται δυστυχώς από τη συντριπτική πλειονότητα των μέσων μαζικής ενημέρωσης στις ημέρες μας.

Αν, μέσα από αυτού του είδους την επικοινωνία, καταφέρουμε να ξεχωρίζουμε, δηλαδή να μη συγχέουμε, την «πολιτική ουτοπία» από την «ουτοπία της απόδρασης», τότε ίσως επιτέλους να έχουμε βρει τη διαφορά με την οποία θα διεγείρουμε τη νοημοσύνη μας.

Αν, ξέχωρα από την όποια πιθανή λόγια διαφωνία που αναπόφευκτα θα προκύψει από την πληθώρα των τοποθετήσεων των *Κλασικών Κατά*, καταφέρουμε να αποφύγουμε τον κατευθυνόμενο κοινωνικό αυτοματισμό ο οποίος μας οδηγεί να κρυφτούμε πίσω από την ασπίδα του Αχιλλέα και, αντ' αυτού, βρούμε το σθένος να επεξηγήσουμε την κεντρική απεικόνιση της ασπίδας ώστε πλέον να την εντάξουμε ως εφόδιο στο δικό μας επικοινωνιακό πόλεμο υπέρ της ειρήνης, τότε ίσως έχουμε ακόμα κάποια ελπίδα για το μέλλον της Ευρώπης και γιατί όχι του κόσμου ολόκληρου.

Στο παρόν δεύτερο βιβλίο της ελληνικής σειράς των *Κλασικών Κατά* και δωδέκατο (!) για την ιταλική, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν το πλήθος των βιβλιογραφικών αναφορών, όπως επίσης και η δυναμική παρουσίαση του γυναικείου ζητήματος. Τέλος, ειδική μνεία αξίζει να γίνει και στα πάρα πολλά, διάσπαρτα στο βιβλίο, σημαντικά εκδοτικά στοιχεία, με τα οποία οι συγγραφείς τεκμηριώνουν επιστημονικά τις απόψεις τους, ενώ παράλληλα μας αποκαλύπτουν κάποιες ιδιαίτερα αξιόλογες πηγές αναφοράς που διαχρονικά έχουν αξιοποιηθεί και έχουν καθορίσει τη σημερινή πρόσληψη αυτών των κειμένων. Ευχαριστώ από καρδιάς τον Νίκο Μοσχονά και τη μεταφραστική του ομάδα για τη σπουδαία εργασία αλλά και την ουσιαστική συμβολή τους στην παρούσα έκδοση.

Πάνος Γκόνης

Νικος Γ. Μοσχονας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ένα ακόμη βιβλίο από τη σπουδαία σειρά Classici Contro μεταφράζεται στα ελληνικά. Πριν από δύο χρόνια, το 2017, εκδόθηκε σε ελληνική μετάφραση από τις Εκδόσεις Γκόνη το πρώτο βιβλίο με τον τίτλο «Κλασικοί Κατά». Το ιταλικό πρωτότυπο με τον αντίστοιχο τίτλο *Classici Contro* είχε εκδοθεί από τις Εκδόσεις Mimesis (Μιλάνο) το 2012 έχοντας την ίδια επωνυμία με την πολιτισμική δράση και τη σειρά των βιβλίων που προέκυψαν ως επακολούθημα της δράσης αυτής. Στο πρώτο εκείνο βιβλίο περιλαμβάνονταν δεκαέξι κείμενα Ιταλών μελετητών των κλασικών γραμμάτων διαρθρωμένα σε τρεις ενότητες: *Ξένοι και πολίτες - Η πόλη - Η εξουσία*. Τα κείμενα αυτά ήταν απόρροια αντίστοιχων εισηγήσεων που είχαν παρουσιαστεί μπροστά σε ευρύτατο κοινό σε μεγάλα ιστορικά θέατρα της βόρειας Ιταλίας, στο πλαίσιο ενός προγράμματος δράσεων που έφερε, όπως αναφέρθηκε, τον γενικό τίτλο *Κλασικοί Κατά* (*Classici Contro*) και που είχε στόχο να καταδείξει ότι τα προβλήματα που σήμερα απασχολούν την κοινωνία δεν είναι ολότελα καινοφανή αλλά είχαν αντιμετωπισθεί και από τους συγγραφείς της αρχαιότητας και είχαν δοθεί σ' αυτά απαντήσεις χρήσιμες και για τη δική μας εποχή.

Εμπνευστές αυτής της πρωτοβουλίας είναι οι ελληνιστές καθηγητές του Πανεπιστημίου Ca' Foscari της Βενετίας Alberto Camerotto και Filippomaria Pontani, οι οποίοι συναγείροντας συναδέλφους από ιταλικά και άλλα Πανεπιστήμια αλλά και Λύκεια, καθώς και μαθητές Λυκείων, πραγματοποιούν από το 2010 σειρά δράσεων σε πόλεις της Ιταλίας

με αφετηρία το Βένετο και φθάνοντας μέχρι τη Σικελία, επιτυγχάνοντας κάθε φορά να γεμίζουν από ακροατές μεγάλα εμβληματικά θέατρα και αίθουσες, στο πρότυπο του αθηναϊκού Θεάτρου του Διονύσου όπου οι μεγάλοι κλασικοί ποιητές δίδασκαν τα μεγαλειώδη έργα τους στους Αθηναίους πολίτες. Τα θέματα που έχουν τεθεί, αναλυθεί και συζητηθεί πολύπλευρα στις συνάξεις αυτές, ανταποκρίνονται σε ουσιαστικά ζητήματα που απασχολούν τη σύγχρονη κοινωνία: *Ο έπαινος του Πλούτου*, *Κάλλος: ηθική και αισθητική για τους πολίτες της Ευρώπης· Η Επανάσταση των Κλασικών: πώς οι ελληνικοί κώδικες της Μαρκιανής βιβλιοθήκης μεταμόρφωσαν την Ευρώπη· Γυμνή Αλήθεια· Θέατρα Πολέμου· Ξενία: Η ευρωπαϊκή κουλτούρα για τη φιλοξενία ανάμεσα στους αρχαίους κλασικούς και στο παρόν*, ενώ το 2017 παρουσιάστηκαν εισηγήσεις που ανέλυσαν ένα καίριο θέμα με τον προκλητικό τίτλο *Ουτοπία (Ευρώπη), ή πώς να γίνουμε ευρωπαίοι πολίτες*. Η κίνηση της *Ουτοπίας* επεκτάθηκε σε όλη την Ιταλία με 28 δράσεις, στις οποίες πήραν μέρος 66 εισηγητές που προέρχονταν από ιταλικά κυρίως Πανεπιστήμια και Λύκεια αλλά και από κάποια μεμονωμένα Πανεπιστήμια του Εξωτερικού. Πολυάριθμοι ήταν και οι συνεργάτες που συνέβαλαν στην επιτυχή διοργάνωση των δράσεων στις κατά τόπους πόλεις, κυρίως καθηγητές και μαθητές Λυκείων. Ακολούθησαν στα δύο επόμενα χρόνια οι θεματικές ενότητες: *Δίκη, ήτοι δικαιοσύνη ανάμεσα στον Όλυμπο και στη Γη* (2018) και *Άνθρωπος, δικαιώματα και υποχρεώσεις του ανθρώπου* (2019). Για το έτος 2020 έχει προταθεί το επίσης προκλητικό και επίκαιρο θέμα: *Οίκος, ο άνθρωπος και η φύση μεταξύ Ομήρου και εγγύς μέλλοντος*. Ας σημειωθεί ότι από το 2016 στους τίτλους των θεμάτων η αρχική λέξη με την κύρια έννοια παρατίθεται στην ελληνική γλώσσα με λατινική γραφή: *Xenia*, *Utopia*, *Dike*, *Anthropos*.

Εκ μέρους της Επιστημονικής Επιτροπής απευθύνω ιδιαίτερες ευχαριστίες προς τη δρ Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, Διευθύντρια του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του

Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και τη δρ Χαρίκλεια Παπαγεωργιάδου, Διευθύντρια Ερευνών του Τομέα Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Ι.Ι.Ε., οι οποίες ανταποκρινόμενες στο αίτημα των πρωτεργατών καθηγητών A. Camerotto και F. Pontani και της Επιστημονικής Επιτροπής έθεσαν την πρωτοβουλία *Κλασικοί Κατά* υπό την αιγίδα του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών.

Όπως έγινε με τις εισηγήσεις της πρώτης δράσης *Κλασικοί Κατά*, έτσι και τα κείμενα των εισηγήσεων των δράσεων που ακολούθησαν δημοσιεύθηκαν σε αυτοτελείς εκδόσεις από τον εκδοτικό οίκο Mimesis δημιουργώντας αυτή τη σημαντική εκδοτική σειρά. Η ελληνική έκδοση του τόμου *Κλασικοί Κατά* παρουσιάστηκε στο Auditorium του Ιταλικού Μορφωτικού Ινστιτούτου Αθηνών, στις 26 Απριλίου 2018, με συνομιλητές μας τους καθηγητές Alberto Camerotto, Filippomaria Pontani και Ηλία Γιαρένη. Με την ευκαιρία αυτή έγινε ειδική αναφορά στο θέμα της δράσης *Ουτοπία (Ευρώπη)*. Φέτος εκδόθηκε, επίσης με επιμέλεια των πρωτεργατών της κίνησης Alberto Camerotto και Filippomaria Pontani ο νέος τόμος της σειράς με τον τίτλο *Utopia (Europa), ovvero del diventare cittadini europei*. Εκτός από τις εισηγήσεις των Ιταλών συναδέλφων στον τόμο περιέχονται επίσης οι εισηγήσεις της Στέλλας Πριόβολου και του Νίκου Μοσχονά, ελληνική συμβολή που ζητήθηκε από τους επιμελητές του τόμου. Ας προστεθεί επίσης, ότι με αφορμή αυτή τη θεματολογία πραγματοποιήθηκε φέτος το καλοκαίρι στο Ληξούρι της Κεφαλονιάς, έπειτα από πρόταση του Μιχάλη Μωραΐτη με την διοργάνωση και αιγίδα του Δήμου, τριήμερο σχετικών ομιλιών και συζήτησης με συμμετοχή του κοινού και με εισηγητές τον ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου π. Γεώργιο Μεταλληνό, την καθηγήτρια κυρία Στέλλα Πριόβολου και τον γράφοντα.

Η νέα έκδοση παρουσιάζεται σήμερα, ταυτόχρονα με την ιταλική, σε ελληνική μετάφραση από τις Εκδόσεις Γκόνη: *Ουτοπία (Ευρώπη), ή πώς να γίνουμε ευρωπαίοι πολίτες*. Στην ελληνική μετάφραση συνεργάστηκαν μαζί μου έμπειροι

ιταλομαθείς συνάδελφοι, η κυρία Δώρα Κομίνη, οι κύριοι Σέργιος Μοσχονάς και Γιάννης Νίκου, που είχαν συνεργαστεί επίσης και στη μετάφραση του προηγούμενου τόμου και ο κύριος Νικόλαος Ασωνίτης. Οι μεταφραστές, πέρα από τον ειδικότερο προβληματισμό που προκαλεί και την προσοχή που απαιτεί στη διατύπωση η μετάφραση επιστημονικών κειμένων, αντιμετώπισαν με ορθό και υπεύθυνο τρόπο τις ποικίλες γλωσσικές και υφολογικές δυσκολίες των κειμένων, της απόδοσης των νεολογισμών, της αναζήτησης των πρωτότυπων πηγών και της απόδοσης των παρατιθέμενων χωρίων, καθώς και της προσέγγισης της βιβλιογραφίας και της παράθεσης των τυχόν ελληνικών μεταφράσεων των αναφερόμενων έργων. Επεξηγηματικές σημειώσεις των μεταφραστών ή του επιμελητή της ελληνικής έκδοσης διευκολύνουν την κατανόηση δυσχερών σημείων ή άγνωστων στον Έλληνα αναγνώστη στοιχείων.

Παραδίδοντας με ικανοποίηση το βιβλίο αυτό στο αναγνωστικό κοινό, επιθυμώ να ευχαριστήσω τους φίλους επιμελητές της ιταλικής έκδοσης A. Camerotto και F. Pontani, καθώς και τον εκδοτικό οίκο Mimesis για την πρόθυμη υποστήριξη της ελληνικής έκδοσης, την πρώην διευθύντρια του Ιταλικού Ινστιτούτου Αθηνών dott.ssa Monica Zecca και τη σημερινή διευθύντρια dott.ssa Anna Mondavio για την πολύτιμη συμπαράσταση στο έργο μας, τους μεταφραστές για τη συνεπή, γόνιμη και απρόσκοπτη συνεργασία, και φυσικά τους φίλους εκδότες Πάνο Γκόνη και Γιάννα Λάντα που ανέλαβαν την έκδοση του έργου, καθώς και τη νέα φιλόλογο Άννα Γκόνη που έφερε σε πέρας με τη δέουσα επιμέλεια τις διορθώσεις των τυπογραφικών δοκιμίων.

Ν. Γ. Μοσχονάς

Alberto Camerotto – Filippomaria Pontani

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«Μοναδικότητα, παραλογισμός, παραδοξότητα»: αυτή η έννοια της ελληνικής λέξης *ατοπία* (*εκτός τόπου*) που αντίθετα με τον μοντέρνο νεολογισμό *ουτοπία* (ο «μη τόπος», αλλά επίσης – σύμφωνα με μια θέληση που ίσως είχε προταθεί από τον ίδιο τον Thomas More – ο "καλός τόπος", από μια προφορά της διφθόγγου *ευ-*) κυκλοφορούσε ήδη στα κείμενα της αρχαιότητας από τον Αριστοφάνη μέχρι τον Πλάτωνα. Στο παραλήρημα του "πραγματισμού", στη γενική "έλλειψη εναλλακτικών", στην ανικανότητα του *envisager*[1] έναν ορίζοντα ουσιαστικά διαφορετικό για τη δική μας συμμετοχική διαβίωση, μοιάζει παραδοξότητα οποιαδήποτε εικόνα τόπου που δεν υπάρχει, που είναι κάτι άλλο από το πραγματικό, και που παρά ταύτα θέλουμε να τον φανταζόμαστε δυνατό. Και όμως πολλές φορές αυτός ο *μη-τόπος*, όσο κι αν είναι παράδοξος και παράλογος, χρησιμεύει για να σκεφτόμαστε, αντιπροσωπεύει ένα αλλού στον χώρο ή στον χρόνο, που αντιπαρατίθεται στα προβλήματα, στις δυσκολίες του δικού μας χώρου και του δικού μας χρόνου. Σε μια εποχή όλο και πιο σκυφτή στις δυστοπίες, η ουτοπία, εννοούμενη ως επινόημα, σχεδιασμός, φανταστική κατασκευή μιας ιδανικής χώρας και μιας κυβέρνησης ιδανικής, διατηρεί το ζηλευτό προνόμιο να αποκρίνεται σε ένα βλέμμα που δεν βαθαίνει την τάφρο των αβύσσων του παρόντος, αλλά προβάλλει μακρύτερα τις επιδιώξεις του ατόμου και της κοινωνίας, ανατρέποντας συχνά τις κατηγορίες των δικών μας προβλημάτων, των δικών μας καθημερινών δυσκολιών.

1 (Σ.τ.Μ.) Γαλλικά στο πρωτότυπο: οραματίζομαι, φαντάζομαι, θεωρώ.

Περισσότερο από μία φορά, στην πορεία της δικής μας ανασκόπησης, έγινε αναφορά στην ουτοπία του Ventotene (μεταξύ των άλλων, μίλησε σχετικά σε ένα λαμπρό μάθημα φιλολογίας ο Carlo Ginzburg στο *Teatro Olimpico* της Βιτσέντσας): διότι σήμερα που το νησί του Thomas More διεκδικεί (με κόπο αλήθεια) την απόσπασή του από μια φίλερι ήπειρο, σήμερα που σε τόσες χώρες η εμπιστοσύνη σε ένα κοινό μέλλον αφήνει το προβάδισμα στους φόβους των επιμέρους, να μιλάμε για Ευρώπη ως ουτοπία μπορεί να φαίνεται σχεδόν ως μάχη των μετόπισθεν, ή ως η άψυχη απόδοση τιμής σε ένα ιδανικό πολλών περασμένων δεκαετιών. Και όμως, όχι μόνον ο Rossi και ο Spinelli στο νησί της εξορίας τους, αλλά και μερικά (αν και όχι όλα) από τα μέλη των élites που προέκυψαν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συνέλαβαν εκείνο το ενωτικό σχέδιο ως έναν λογικό πειραματισμό και μια συλλογική έρευνα της ευτυχίας, της σωφροσύνης, του κάλλους, της δικαιοσύνης, ενάντια στα βάσανα, στις στερήσεις, στους πόνους, στις ανισότητες, στις αγωνίες.

Όπως κάθε ριζοσπαστική και συλλογική αλλαγή, και η ουτοπία Ευρώπη έχει αρχαίες ρίζες που πληρούν την ιστορία και τους λόγους (από τον ελληνικό μύθο στην εποποιία του Καρλομάγνου), και ακολούθησε (ιδιαίτερα στα τελευταία χρόνια) διαδρομές λαθεμένες, αδιέξοδα δρομάκια. Όποιος παρά ταύτα πιστεύει σ᾽ αυτή, έχει ανάγκη να εξετάζει σταθερά τις ιδεολογικές και πολιτισμικές προϋποθέσεις του παρελθόντος για να σκεφθεί πώς να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις του σήμερα, εκείνες στις οποίες (από την ίδρυση του ενιαίου νομίσματος στη μεταναστευτική κρίση, από την αύξηση πλούτου και προνομίων στην κένωση του πνεύματος και της ταυτότητας) η σημερινή Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έχει δώσει το καλύτερο του εαυτού της.

Καθένας από εμάς, σύμφωνα με το καλύτερο και αρχαιότερο σχήμα της δημοκρατίας, φέρει μαζί του την υπευθυνότητά του. Καθένας από εμάς έχει τον ρόλο του, βάζει τη δική του συμβολή για την οικοδόμηση μιας Ευρώπης των ιδεών, μιας Ευρώπης

των πολιτών, που αποτελούνται από ιδέες, λέξεις, πάθη, και που ζουν μαζί και που αναμετριούνται, για μια συνείδηση πληθυντικού αριθμού και συλλογική. Είναι η συμβολή όλων, των πολλών γλωσσών και των νοοτροπιών που διαπλέκονται και που ξέρουν να αναγνωρίζουν κάποιο σημαντικό κοινό θεμέλιο. Είναι αυτό εκείνο που μπορούμε ακόμη να ονειρευτούμε. Για να έχουμε ένα ευρύτερο βλέμμα, επειδή Ευρώπη σημαίνει ακριβώς αυτό, "μεγάλα μάτια", για να βλέπουμε καλύτερα και μακρύτερα. Και τότε το να ξαναρχίσουμε ακριβώς από τη λέξη παιδεία, με άλλα λόγια από το σχολείο, από την έρευνα, από το πανεπιστήμιο, από τον πολιτισμό τριών χιλιάδων χρόνων σκέψης και ιστορίας μπορεί να είναι ένας καλός δρόμος. Το να ξαναρχίσουμε από τους κλασικούς, από τον Όμηρο και από τον Ησίοδο, από τον Σωκράτη, τον Ευριπίδη και από τα προβλήματα χωρίς τέλος της αθηναϊκής δημοκρατίας μπορεί να μας είναι βοήθεια. Για να σχεδιάσουμε το μέλλον.

Από τη Βενετία στο Παλέρμο, από τη Γκορίτσια στο Τορίνο, στον καιρό της κρίσης, που είναι σαν να λέμε στον καιρό της πανώλης, μιλήσαμε για την ουτοπία και την Ευρώπη: φτάσαμε μέχρι και στα ερείπια του αββαείου του Goleto, στον Sant'Angelo dei Lombardi, στην Alta Irpinia.[2] Στα μάτια μας ο ουρανός και τα βουνά, τα τραγούδια των πουλιών που αναμιγνύονται με τα λόγια, ακριβώς ενώ είναι στη σκηνή οι *Όρνιθες* του Αριστοφάνη: στην αναζήτηση μιας ιδανικής πόλης που πρέπει να εφευρεθεί στο σύνολό της. Όπως η Ευρώπη του σήμερα. Κάθε φορά οι Κλασικοί Κατά είναι ένας πειραματισμός, συνενώνονται προβλήματα, προοπτικές, έννοιες διαρκώς απρόοπτες, που μας εκπλήττουν. Σε κάθε τόπο δοκιμάζουμε μια μείξη διαφορετικών στοιχείων, προσώπων, ιστοριών, είναι μια ανακάλυψη εκείνου που πρωτύτερα δεν υπήρχε. Όπως στις δικές μας έρευνες όλων των ημερών.

2 (Σ.τ.Μ.) Το ρωμανικού ρυθμού Αββαείο του Αγίου Γουλιέλμου στο Goleto (επαρχία του Avellino, Καμπανία), σήμερα μερικώς ερειπωμένο, ιδρύθηκε τον 12ο αιώνα στην περιοχή του Sant'Angelo dei Lombardi, στην ορεινή ζώνη της Alta Irpinia της οροσειράς των νότιων Απεννίνων.

Έτσι, με αυτό το πνεύμα διατρέξαμε την Ιταλία, μια ατέλειωτη διαδοχή πόλεων και δράσεων. Σκέψεις, εικόνες, εισηγήσεις, συνέργειες ακολούθησαν η μια την άλλη στην πορεία.[3] Επιχειρούμε να ανασυνθέσουμε τα ίχνη, να ξαναβρούμε τις πόλεις και τους τόπους, τα νήματα του εγχειρήματος που επιτελέσαμε μαζί, σε 28 δράσεις. Ο αριθμός είναι συμπτωματικός, αλλά είναι εκείνος των χωρών της Ευρώπης, έστω πριν από το Brexit.

I. Θέατρο Verdi στην Gorizia (21 Οκτωβρίου 2016)· II. Θέατρο Ristori στην Cividale del Friuli (22 Οκτωβρίου)· III. Θέατρο Lorenzo Da Ponte στην πόλη Βιττόριο Βένετο (24 Ιανουαρίου 2017)· IV. Θέατρο Metropolitano Astra στον San Donà di Piave (26 Ιανουαρίου)· V-VI. Auditorium Fonato στην Thiene (8 και 15 Μαρτίου)· VII. Auditorium της Ναυτικής Σχολής Morosini Βενετίας (16 Μαρτίου)· VIII. Θέατρο Civico στην Schio (17 Μαρτίου)· IX. Θέατρο Eleonora Duse στο Asolo (24 Μαρτίου)· X. Auditorium Luigi Stefanini στο Τρεβίζο· XI. Θέατρο Sociale στην Cittadella (6 Απριλίου)· XII. Θέατρο του Κολλεγίου San Giuseppe στο Τορίνο (7 Απριλίου)· XIII-XVI. Gallerie d'Italia - Μέγαρο Leoni Montanari και Θέατρο Olimpico της Βιτσέντσας (7-8 Απριλίου)· XVII. Θέατρο Palamostre στο Udine (10 Απριλίου)· XVIII. Θέατρο Orione στο Παλέρμο (27 Απριλίου, το πρωί)· XIX. Θέατρο Ristori της Βερόνας (27 Απριλίου, το βράδυ)· XX-XXI. Αββαείο του Goleto και Auditorium του Λυκείου Francesco De Sanctis στον Sant'Angelo dei Lombardi (6 Μαΐου)· XXII. Αββαείο Santa Maria in Silvis του Sesto al Reghena (13 Μαΐου)· XXIII. Θέατρο Comunale της Αλεξάνδρειας του Πιεμόντε (15 Μαΐου)· XXIV. Μέγαρο Festari στο Valdagno (18 Μαΐου)· XXV. Μέγαρο Foscolo στο Oderzo (19 Μαΐου)· XXVI. Αίθουσα Piatti στην πόλη Μπέργκαμο (26 Μαΐου)· XXVII. Villa Comunale

3 Όλες οι πληροφορίες σχετικά με το πρόγραμμα, με τις δράσεις, με τις παρεμβάσεις και με τους πρωταγωνιστές βρίσκονται στην ιστοσελίδα http://virgo.unive.it/flgreca/ClassiciContro2017UtopiaEuropa.htm. Μια ευρεία σειρά εικόνων δημοσιεύτηκε στην ιστοσελίδα https://www.facebook.com/groups/384468535029513/.

του Monreale (15 Ιουνίου)· XXVIII. Villa Belvedere στο Mirano (29 Σεπτεμβρίου). Αλλά επανήλθαμε για να μιλήσουμε για την *Ουτοπία* (*Ευρώπη*) στην Αθήνα στις 26 Απριλίου 2018 με τον Νίκο Γ. Μοσχονά στην παρουσίαση της ελληνικής έκδοσης του *Κλασικοί Κατά*. Επί σκηνής πραγματοποίησαν εισηγήσεις, με σειρά εμφάνισης, ο Mario Cantilena (Καθολικό Πανεπιστήμιο Μιλάνου), η Sara Lorenzon (Πανεπιστήμιο Φερράρας), ο Giorgio Brianese (Πανεπιστήμιο Ca' Foscari Βενετίας), ο Pierluigi Di Piazza (Κέντρο υποδοχής του Zugliano), ο Marco Fucecchi (Πανεπιστήμιο Ούντινε), ο Alberto Camerotto (Πανεπιστήμιο Ca' Foscari Βενετίας), ο Filippomaria Pontani (Πανεπιστήμιο Ca' Foscari Βενετίας), ο Stefano Ferrio (δημοσιογράφος, Βιτσέντσα), ο Ivano Dionigi (Πανεπιστήμιο Μπολόνιας), ο Mario Lentano (Πανεπιστήμιο Σιένας), ο Giuseppe Goisis (Πανεπιστήμιο Ca' Foscari Βενετίας), ο Massimo Natale (Πανεπιστήμιο Βερόνας), ο Guido Paduano (Πανεπιστήμιο Πίζας), ο Luigi Spina (Ανθρωπολογία του Αρχαίου κόσμου, Σιένα), ο Dino Piovan (Πανεπιστήμιο Βερόνας - Λύκειο Corradini της πόλης Thiene), η Ornella Doria (Λύκειο Marco Polo Βενετίας), ο Paolo Possamai (εφημ. Il Mattino di Padova), ο Simone Beta (Πανεπιστήμιο Σιένας), ο Luciano Zampese (Πανεπιστήμιο Γενεύης - Λύκειο Corradini της Thiene), η Pilar Gómez Cardó (Πανεπιστήμιο Βαρκελώνης), ο Andrea Capra (Πανεπιστήμιο Μιλάνου), ο Roberto Cuppone (Πανεπιστήμιο Γένοβας), ο Giampaolo Zagonel (Βιττόριο Βένετο), η Olimpia Imperio (Πανεπιστήμιο Μπάρι), ο Gian Luigi Paltrinieri (Πανεπιστήμιο Ca' Foscari Βενετίας), ο Carmine Catenacci (Πανεπιστήμιο G. D'Annunzio του Κιέτι-Πεσκάρας), ο Paolo Puppa (Πανεπιστήμιο Ca' Foscari Βενετίας), ο Massimo Manca (Πανεπιστήμιο Τορίνου), η Federica Giacobello (Κρατικό Πανεπιστήμιο Μιλάνου), η Alice Bonandini (Πανεπιστήμιο Τρέντο), η Sotera Fornaro (Πανεπιστήμιο Σάσσαρι), ο Carlo Ginzburg (Scuola Normale Superiore Πίζας), η Anna Tiziana Drago (Πανεπιστήμιο Μπάρι), ο Renato Camurri (Πανεπιστήμιο Βερόνας), η Marcella Farioli (Πανεπιστήμιο Paris-Est

Παρισιού), ο Mauro Bonazzi (Κρατικό Πανεπιστήμιο Μιλάνου), ο Giovanni Bietti (Μαθήματα Μουσικής, Rai Radio Tre), η Federica Lotti (Ωδείο Benedetto Marcello Βενετίας), η Elena Fabbro (Πανεπιστήμιο Ούντινε), ο Gianpiero Rosati (Scuola Normale Superiore Πίζας), ο Omar Monestier (εφημ. Messaggero Veneto), η Elena Rama (Λύκειο Scipione Maffei Βερόνας), ο Davide Adami (Λύκειο Scipione Maffei Βερόνας), ο Alvaro Barbieri (Πανεπιστήμιο Πάδοβας), ο Stefano Quaglia (Ufficio Scolastico Territoriale Βερόνας), ο Salvatore Nicosia (Πανεπιστήμιο Παλέρμου), ο Franco Giorgianni (Πανεπιστήμιο Παλέρμου), ο Alfredo Casamento (Πανεπιστήμιο Παλέρμου), ο Andrea Cozzo (Πανεπιστήμιο Παλέρμου), ο Michele Napolitano (Πανεπιστήμιο του Cassino και του Lazio Meridionale), ο Roberto Nicolai (Πανεπιστήμιο Ρώμης «La Sapienza»), ο Maurizio Oliviero (Πανεπιστήμιο Περούτζιας), ο Angelo Meriani (Πανεπιστήμιο Σαλέρνου), ο Νίκος Ξανθούλης (Αθήνα), ο Alessandro Iannucci (Πανεπιστήμιο Μπολόνιας-Ραβέννας), ο Cristiano Riva (Λύκειο Leopardi-Majorana του Pordenone), ο Luigi Battezzato (Πανεπιστήμιο του Piemonte Orientale), ο Stefano Quirico (Πανεπιστήμιο του Piemonte Orientale), ο Stefano Maso (Πανεπιστήμιο Ca' Foscari Βενετίας), η Patrizia Basso (Πανεπιστήμιο Βερόνας), ο Diego Calaon (Πανεπιστήμιο Ca' Foscari Βενετίας), ο Sergio Maset (IDEA Ricerche), ο Rodolfo Vittori (Μπέργκαμο), η Silvia Romani (Κρατικό Πανεπιστήμιο Μιλάνου), ο Patrizio Rigobon (Πανεπιστήμιο Ca' Foscari Βενετίας).

Ανάμεσα στους πολλούς που πρόσφεραν τη θεμελιώδη τους συμβολή στον προγραμματισμό, στη διεύθυνση και οργάνωση στις διάφορες πόλεις της *Ουτοπίας* (*Ευρώπης*): ο Alessio Sokol, η Cristina Rumich, η Rosa Tucci (Λύκειο Dante Alighieri της Gorizia)· η Paola Panont, η Francesca Bertuzzi, η Maria Castorina, ο Sandro Colussa (Κλασικό Λύκειο Paolo Diacono του Cividale del Friuli)· η Lorena Serlorenzi, η Daniela Foltran, ο Silvano Piccoli, ο Stefano Pagotto (Λύκειο Flaminio του Βιττόριο Βένετο)· ο Luigi Salvioni, η Grazia Dalla

Mutta, η Tania Marin (Λύκειο Montale του San Donà di Piave)· η Manuela Padovan, η Laura Marina Orsetti (Λύκειο XXV Aprile του Portogruaro)· η Daniela Prencipe, ο Angelo Mecca, η Antonella Trevisiol, η Michela Andreani, η Anna Salvagno, ο Angelo Callipo (Λύκειο Morosini Βενετίας, Λύκειο Marco Polo Βενετίας, Λύκειο Foscarini Βενετίας)· η Raffaella Corrà, η Gabriella Strinati (Κλασικό Λύκειο F. Corradini της Thiene)· η Anna Busetto, η Maria Costa, η Cristina Cozza, η Nicoletta Dal Lago, η Donatella Dall'Alba, η Giorgia Menditto, η Alessandra Menegotto, η Francesca Ruzzante (Κλασικό Λύκειο Zanella της Schio)· η Maddalena Monico και η Marta Cardin (Λύκειο Primo Levi της Montebelluna)· ο Alberto Pavan, ο Maurizio Baldin, η Cristina Favaro, η Roberta Frare, η Carla Borghetto, η Eva Costeniero, η Monica Giacomin, η Mariarita Ventura (Λύκειο Canova, Τρεβίζο)· η Marta Ereno, η Patrizia Povolo, ο Gianmarco Pellizzari (Λύκειο Tito Lucrezio Caro της Cittadella)· ο Fabio Zanatta, η Cristina Parodi, η Paola Sturniolo, ο Giorgio Brandone, η Rosangela Zanghi, η Tiziana Cerrato (Κλασικό Λύκειο Massimo D'Azeglio, Τορίνο)· η Paola Dolcetti, η Elisabetta Berardi (Πανεπιστήμιο Τορίνου)· η Daniela Caracciolo, η Valeria Stocchiero, η Alessandra Moscheni, ο Nicola Curcio, ο Giuseppe Longo, ο Michele Bettinelli (Λύκειο Pigafetta Βιτσέντσας)· η Roberta Bellina, η Francesca Battocletti (Λύκειο Uccellis, Ούντινε)· ο Giuseppe Santoro (Λύκειο J. Stellini, Ούντινε)· ο Roberto Fattore, η Chiara Ferrarese (Κρατικό Λύκειο Scipione Maffei Βερόνας)· ο Andrea Rodighiero, η Renata Raccanelli (Πανεπιστήμιο Βερόνας)· η Isabella Tondo, η Mariella Rinaudo, ο Roberto Pomelli, η Marina Buttari, η Caterina Ferro, η Claudia Vassallo, ο Maurizio Civiletti, ο Giuseppe Spatafora, η Giusy Norcia, η Anna Spica Russotto, η Donatella Gentile, η Finella Giordano, η Maria Picicuto, η Giorgia D'Urso (Λύκειο Vittorio Emanuele II, Κλασικό Λύκειο Umberto I, Θετικό Λύκειο Benedetto Croce, Κλασικό Λύκειο Garibaldi, Κλασικό Λύκειο G. Meli, Κλασικό Λύκειο Convitto Nazionale G. Falcone Παλέρμου, Λύκειο E. Basile του Monreale)· η

Maria Marandino (Λύκειο Francesco De Sanctis, Sant'Angelo dei Lombardi)· η Angela Piazza, ο Paolo Venti, η Paola Domini (Λύκειο Leopardi-Majorana του Pordenone)· ο Giuseppe Galeani, η Paola Lucarno, ο Michele Maranzana, η Paola Massucco, η Patrizia Castelli, η Manuela Giovanetti, η Simona Guasco, η Ilaria Piano (Λύκειο Saluzzo Plana Αλεξάνδρειας του Πιεμόντε)· η Mara Migliavacca, η Agnese Baldo, η Mirella Gon (Λύκειο G. G. Trissino του Valdagno)· ο Mariano Montagnin, η Selene Zanette (Κλασικό Λύκειο Scarpa, Oderzo)· η Elena Mazzacchera, ο Giorgio Mangini, ο Mauro Minervini (Κλασικό Λύκειο Paolo Sarpi, Μπέργκαμο)· η Monica Niero, η Luisa Andreatta (Λύκειο Majorana-Corner του Μιράνο).

Με αυτούς και πολλούς άλλους συντρόφους στο ταξίδι θα σκεφτούμε έπειτα τη *Δίκη* (*Dike*) και τον *Άνθρωπο* (*Anthropos*). Ακόμη για να αναζητήσουμε κάτι που δεν βρίσκεται, κάτι δύσκολο. Δηλαδή τη δικαιοσύνη και τους ανθρώπους.

Μετάφραση: Σέργιος Ν. Μοσχονάς

Luigi Spina

ΟΥΧΡΟΝΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ: ΑΠΟ ΕΝΑ ΑΝΥΠΑΡΚΤΟ ΤΡΩΙΚΟ ΠΟΛΕΜΟ ΣΕ ΜΙΑ ΝΑΖΙΣΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ[1]

1. Για να ακολουθήσει αρετή και γνώση

Με μια ομάδα μελετητών και φίλων, συναντιόμαστε, μια δεκαριά φορές τον χρόνο, για να συζητούμε σχετικά με την Ευρωπαϊκή Ένωση και τα συμβάντα που αφορούν σ' αυτή. Ακούω ως επί το πλείστον κριτικές, ανησυχητικές κρίσεις, κάποια γκρίνια. Εκθέτω σχεδόν πάντα αισιόδοξες απόψεις. Το κάνω επειδή σκέφτομαι ότι έχει μπει σε κίνηση μια διαδικασία που μπορεί να γίνει πιο αργή, όχι να σταματήσει: ότι αυτή η διαδικασία έχει παραγάγει μισό αιώνα ειρήνης στην Ευρώπη, η οποία είχε περάσει το μισό του προηγούμενου αιώνα με δύο συρράξεις· αλλά κυρίως επειδή από την Ένωση προκύπτουν περιορισμοί στα εθνικά Κράτη στα οποία η «εσωτερική» δημοκρατία δεν αρκεί. Εάν, πράγματι, αυτή είναι ένα από τα μέσα για να συγκρατηθεί η εξουσία και να οδηγηθεί στη σωστή κατεύθυνση, είναι χρήσιμο να μην υπάρχει μόνο ένας λαός-φύλακας, αλλά και άλλοι λαοί που, μέσω των κυβερνήσεών τους, κοιτώντας και το δικό τους όφελος, να επιτηρούν τις εθνικές δημοκρατίες.

Δεν είμαι εγώ, είναι ο Sabino Cassese που αναφέρω ως εισαγωγή, από ένα από τα πιο ήρεμα – και συνεπώς, κατά τη γνώμη μου, πιο ξεκάθαρα – βιβλία για την δημοκρατία: μία από τις προϋποθέσεις, θα έλεγα, των *Classici contro* (*Κλασικοί*

1 Εισήγηση στη Στρατιωτική Ναυτική Σχολή "Francesco Morosini" της Βενετίας, στις 15 Μαρτίου 2017. Προτίμησα να διατηρήσω το επικοινωνιακό και εκλαϊκευτικό ύφος, καταλληλότερο για ένα ακροατήριο μαθητών λυκείου.

κατά).[2] Αισιοδοξία με κίνητρο, όχι με οποιοδήποτε κόστος, εκείνου του τύπου που θα μπορούσε να αντέξει και στις σκληρότερες δοκιμασίες, που ασφαλώς ζούμε και ίσως θα ζήσουμε.

Αλλά επειδή, όπως κάποιος θα μπορούσε να πει, την αισιοδοξία δεν μπορεί ένας να τη δώσει στον εαυτό του, θα επιχειρήσω – εγώ που, όπως ο Cassese, έκαμα τις σπουδές μου στο Σαλέρνο, στο λύκειο Tasso, μόλις λίγα χρόνια αργότερα – να προτείνω μια μέθοδο που θεωρώ αλάνθαστη για να απολαύσουμε επικερδώς τα πλεονεκτήματα της αισιοδοξίας με κίνητρο.

Θα επιχειρήσω να συγκαλέσω και να ανακαλέσω, στη σκηνή των *Κλασικών Κατά*, την Ουχρονία, αρκεί η συγγενής της Ουτοπία, δεν ξέρω εάν κοντινή ή μακρινή, δεν θα ζηλέψει και δεν θα το πάρει άσχημα.[3]

Ουχρονία: λέξη με ελληνική γεύση, αλλά που οι Έλληνες δεν την έχουν ποτέ χρησιμοποιήσει, δεν την βρίσκετε καν σε ένα νεοελληνικό λεξικό.

Τη δημιούργησε, πράγματι, ένας Γάλλος, ο Charles Renouvier, νεοκριτικός φιλόσοφος, που έζησε από το 1815 μέχρι το 1903, ο οποίος δημοσίευσε για πρώτη φορά το 1857, κι έπειτα το 1876, έκδοση στην οποία γενικά γίνονται αναφορές, ένα βιβλίο με τον τίτλο *Uchronie*, που βασίζεται στην, πολύ διαδεδομένη στη λογοτεχνία, μυθοπλασία του επανευρεθέντος χειρογράφου.

Υπότιτλος και συνοδευτικά εξηγούσαν αμέσως στους πρώτους αναγνώστες περί τίνος επρόκειτο: η *Uchronie* εξηγείται ως *l'Utopie dans l'histoire*. Κι έπειτα ο Renouvier προσδιορίζει το δοκίμιό του ως: *Απόκρυφο προσχέδιο της εξέλιξης του ευρωπαϊκού πολιτισμού, όπως ποτέ δεν υπήρξε, αλλά όπως*

2 Cassese 2017, σ. 75 (προοίμιο).

3 Για την ουτοπία ως θέμα και είδος λογοτεχνικό, Domenichelli 2007· για την ουχρονία, ένα γενικό πανόραμα στον Henriet 2003. Έχω συζητήσει για την ουχρονία σε δύο εργασίες μου, Spina 2010 και 2012. Ένας ιστότοπος πλούσιος σε πληροφορίες: http://www.uchronia.net/

θα μπορούσε να ήταν.[4] Οι πρώτοι αναγνώστες, έπειτα, εύρισκαν, ως προοίμιο, ιταλικούς στίχους, τους πιο φημισμένους στίχους του της δαντικής ωδής του Οδυσσέα (*Κόλαση* XXVI), εκείνους της "orazion picciola", κάπως συντομευμένους:

> Ω αδέρφια, είπα, που μέσα από εκατό χιλιάδες κινδύνους φτάσατε στη Δύση, μη θέλετε ν' αρνηθείτε την εμπειρία πίσω απ' τον ήλιο, του κόσμου δίχως ανθρώπους. Δείτε το σπέρμα σας, δεν γίνατε για να ζείτε σαν άσχημοι, αλλά για ν' ακολουθείτε αρετή και γνώση.

Εδώ και πάνω από 150 χρόνια, λοιπόν, εφευρισκόταν και προσδιοριζόταν με σύγχρονους όρους (κάποιο παράδειγμα μπορούμε να βρούμε στις αρχαίες λογοτεχνίες, αλλά με διαφορετικά χαρακτηριστικά, όπως θα δείξω) μια τεχνική επανεξέτασης της ιστορίας, ένα είδος ταξιδιού του Οδυσσέα προς ανακάλυψη (επικίνδυνη, βέβαια) ενός κόσμου διαφορετικού από εκείνον τον γνωστό, ενός κόσμου και μιας ιστορίας, ακριβώς, υποθετικών, μιας *What if History* (Τί θα συνέβαινε εάν;). Η τύχη, κυρίως φιλολογική, αυτού του εφευρήματος, βρίσκεται κάτω από τα μάτια όλων. Αλλά όχι μόνον φιλολογική. Ακόμη και οι κεντρικοί τραπεζίτες, από τον Draghi μέχρι τους ευρωπαίους συναδέλφους του, χρησιμοποιούν το *what if*, προκειμένου να πείσουν για την ορθότητα των πρωτοβουλιών τους.

Το να παρεκκλίνουμε από την πραγματικότητα που γνωρίζουμε, να επιτρέψουμε στον εαυτό μας μια *δεύτερη ζωή*, εναλλακτική, που να αρχίζει από ένα συγκεκριμένο σημείο τροπής, δεν είναι, ωστόσο, μόνον το πιθανό όνειρο που ο πιραντελλικός Mattia Pascal επιχείρησε να πραγματοποιήσει· θα μπορούσε να γίνει επίσης ένας εφιάλτης, εάν, όπως συχνά συμβαίνει στις ουχρονίες, ο εναλλακτικός κόσμος διαγραφόταν χειρότερος του παρόντος: λοιπόν, μια Δυστοπία (βλέπετε πώς είναι χρήσιμος ο *τόπος*, για να συνεννοηθούμε). Βέβαια,

4 *Esquisse historique apochryphe du développement de la civilisation européenne tel qu'il n'a pas été, tel qu'il aurait pu être.*

μπορούν να έρθουν στη φαντασία καλύτεροι κόσμοι, ή να γίνουν καλύτεροι, με το να μολυνθούν ως προς αυτό από την Ουτοπία, μιας και βρισκόμαστε στην ίδια οικογένεια. Αλλά εγώ θα ήθελα να επιχειρήσω να παροτρύνω προς την αισιοδοξία ξεκινώντας, ακριβώς, από το να φανταστώ μια διαφορετική, και χειρότερη, Ευρώπη, κόρη, με τη σειρά της, μιας διαφορετικής αρχαιότητας.

Διαφορετική όχι επειδή, πιθανόν, η νεαρά Ευρώπη – μη παρεξηγήσετε, μιλώ για την κοπέλα Ευρώπη, την Φοινίκια κόρη του βασιλιά Αγήνορα – που αρπάχθηκε, ναι, από τους Έλληνες της Κρήτης, αλλά επίσης από ένα Δία μεταμορφωμένο σε ταύρο – θα μπορούσε να είχε πνιγεί, ενώ ο κύριος όλων των θεών τη μετέφερε στην Κρήτη, καλπάζοντας (θα ειπωθεί έτσι;) πάνω στα κύματα. Βέβαια, με τον θάνατό της, η ημιθεϊκή καταγωγή και συνεπώς μεγάλα κομμάτια της ιστορίας της Μεσογείου θα είχαν διαγραφεί *ab origine*. Αλλά σ' αυτήν την διαφορετική Ευρώπη θα επανέλθω σε λίγο.

Η διαφορετική Ευρώπη στην οποία αναφέρομαι και από την οποία θα ήθελα να ξεκινήσω, ουχρονικά, είναι εκείνη που αφηγείται ο Philip K. Dick στο μυθιστόρημά του, που εκδόθηκε το 1962, *The Man in the High Castle*, γνωστό στα ιταλικά, με αφετηρία τη μετάφραση του 1997, ως *La svastika sul sole* (Η σβάστικα πάνω στον ήλιο)[5]. Ορκίζομαι ότι δεν είδα ποτέ ένα επεισόδιο της τηλεοπτικής σειράς, και όχι για να κάμω τον σνόμπ, απλά επειδή δεν είμαι συνδρομητής στο Sky.

Μια Ευρώπη ελεγχόμενη από τη ναζιστική Γερμανία, νικήτρια του δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου, ενώ οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν διαιρεθεί σε δύο ζώνες, με ένα κράτος μαξιλαράκι ανεξάρτητο πάνω στα Βραχώδη Όρη: μια ζώνη ναζιστική, η άλλη κάτω από την κυριαρχία της Ιαπωνίας.

Μόνον που σε μια μικρή τοποθεσία των γιαπωνέζικων Πολιτειών, τη Cheyenne, ζει ένας συγγραφέας, ο Hawthorne Abendsen, του οποίου το μυθιστόρημα, *Η ακρίδα δεν θα σηκωθεί πιά*, απαγορευμένο σε όλες τις ναζιστικές περιοχές,

5 Dick 1997.

έχει εξαιρετική επιτυχία. Και τί αφηγείται αυτό το μυθιστόρημα; Αφηγείται για έναν κόσμο, με τη σειρά του ουχρονικό σε σχέση με την ουχρονική πραγματικότητα του μυθιστορήματος (ωραίο μπέρδεμα, έ;): έναν κόσμο στον οποίο στην πραγματικότητα η Γερμανία και η Ιαπωνία έχουν χάσει τον πόλεμο, ενώ οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Αγγλία (και η Ρωσία) τον κέρδισαν. Καταλαβαίνετε ότι το παιγνίδι λογοτεχνικό και ιστορικό που καθρεφτίζεται, για να το πούμε έτσι, είναι αληθινά εκλεπτυσμένο. Ένα μυθιστόρημα στο οποίο φανταζόμαστε πως την πραγματικότητα των γεγονότων (εκείνη στην οποία ζει ο Dick) τη φαντάζεται η ουχρονία, δηλαδή η υποθετική πραγματικότητα (εκείνη στην οποία ζει ο Abendsen).

Ένας κόσμος, σχολιάζει ένας από τους αμερικανούς αναγνώστες του Abendsen,

> που κυριαρχείται από τους εβραίους και από τους κομμουνιστές, με το Ράιχ σε καταστροφή και την Ιαπωνία να έχει καταντήσει επαρχία της Ρωσίας. [...] Θα έπρεπε να μας χρησιμεύσει να καταλάβουμε πόσο είμαστε τυχεροί. Παρόλα τα προφανή μειονεκτήματα... θα μπορούσαμε να είχαμε βρεθεί πολύ χειρότερα. Εκείνο το βιβλίο μας παρέχει ένα μεγάλο ηθικό μάθημα. Ναι, εδώ διοικούν οι γιαπωνέζοι κι εμείς είμαστε ένα νικημένο έθνος. Αλλά πρέπει να κοιτάμε μπροστά, πρέπει να δημιουργούμε. Από αυτή την κατάσταση θα γεννηθούν μεγάλα πράγματα, όπως ο αποικισμός των πλανητών.[6]

> Αυτός ο αντιδραστικός ολοκληρωτικός πολιτισμός, αφού είχε θριαμβεύσει σε μια σειρά από χώρες, βρήκε τελικά στη ναζιστική Γερμανία την ισχύ που θεωρήθηκε ικανή να αντλήσει απ' αυτή τα τελευταία αποτελέσματα. [...] Η νίκη της θα σήμαινε την οριστική στερέωση του ολοκληρωτισμού στον κόσμο.

Δεν είναι ουχρονία, αυτή, είναι η Διακήρυξη του Ventotene, *Για μια Ευρώπη ελεύθερη και ενωμένη* (Αύγουστος 1941),[7]

6 Dick 1997, σσ. 156-157.

7 (Σ.τ.Μ.) Manifesto di Ventotene, *Per un' Europa libera e unita* (Για μια

μια στιγμή στην οποία η ιστορία φαινόταν πραγματικά ότι κατευθυνόταν προς την ουχρονία του Philip K. Dick.

Πάλι από τη Διακήρυξη του Ventotene:

> Και στις περιόδους της ειρήνης, που θεωρούνται ως στάσεις για την προπαρασκευή στους αναπόφευκτους επόμενους πολέμους, η βούληση των στρατιωτικών ομάδων κυριαρχεί πλέον, σε πολλές χώρες, πάνω στη βούληση του σώματος των πολιτών, καθιστώντας όλο και δυσκολότερη τη λειτουργία ελεύθερων πολιτικών διατάξεων.

Και το 441 π.Χ. ο Περικλής θα μπορούσε να είχε μιλήσει για περιόδους ειρήνης ως στάσεων για την προπαρασκευή στους αναπόφευκτους επόμενους πολέμους. Ο αρχαίος κόσμος ήταν φτιαγμένος σχεδόν πάντα από ειρήνη σαν ένα σύντομο διάλειμμα ανάμεσα σε πολέμους.

Αλλά ας επιστρέψουμε στο αρχαίο, στην κοπέλα από τη Φοινίκη Ευρώπη και σ᾽ ένα κλασικό με τον οποίο αξίζει τον κόπο να ταξιδέψουμε.[8]

Ο Ηρόδοτος, ο ιστορικός από την Αλικαρνασσό, σκόπευε να εκθέσει την ιστορική σύγκρουση ανάμεσα σε Έλληνες και βαρβάρους – ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή – για να την εμπιστευθεί στη μνήμη των μεταγενέστερων. Το δηλώνει στο προοίμιο, στην αρχή των *Ιστοριών*. Δεν περιοριζόταν, όμως, στο να αφηγείται, ήθελε να προσπαθήσει να καταλάβει τις αιτίες του πολέμου που είχε φτάσει στην αποφασιστική

Ευρώπη ελεύθερη και ενωμένη) γραμμένο απο τον Altiero Spinelli (1907-1986) και τον Ernesto Rossi (1897-1967) εξόριστων στο νησί Ventotene το 1941. Η Διακήρυξη αναφερόταν στην ανάγκη συγκρότησης μιας Ευρώπης και ενός κόσμου ομόσπονδων. Μετά την απελευθέρωσή του ο Spinelli ίδρυσε το Ευρωπαϊκό Φεντεραλιστικό κίνημα (Movimento Europeo Federalista, 1943) και ως πολιτικός εργάστηκε στη συνέχεια για την ενοποίηση της Ευρώπης. Στις 14 Φεβρουαρίου 1984 το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ψήφισε την πρότασή του για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης «Σχέδιο Σπινέλλι».

8 Όπως έκανε, άλλωστε, *The English Patient*, ο Άγγλος ασθενής του μυθιστορήματος του Michael Indaatje (1992).

στιγμή των πρώτων ετών του 5ου αιώνα π.Χ. Έπρεπε να δείξει εμπιστοσύνη στις αφηγήσεις των λογίων, στους *λόγους* των ίδιων των Περσών: ήθελε να τους επαναφέρει κι έπειτα να τους αξιολογήσει, συγκρίνοντάς τους με τους παραδοσιακούς *λόγους* των Ελλήνων και κυρίως με τους καρπούς της προσωπικής του έρευνας.

Όλα άρχισαν από τη θάλασσα και με τη θάλασσα. Το νερό της θάλασσας, το ξέρουμε, χωρίζει και ενώνει τους λαούς, προτείνει στους κατοίκους των αντιπαρατιθέμενων ακτών σχέδια μη μονοσήμαντα. Ωθεί να έρθουν σε επαφή, προκαλεί την περιέργεια για την προοπτική νέων περιοχών· συχνά, όμως, υποβάλλει την ιδέα να τις ιδιοποιηθούν, εκείνες τις περιοχές, ιδίως εάν μπορεί εύκολα εκείνος που τις κατοικεί να δεχθεί επίθεση και να νικηθεί. Ή να ξεγελαστεί, στο γιορταστικό και ειρηνικό κλίμα μιας αγοράς. Αυτό είχαν κάμει οι Φοίνικες, όταν έφτασαν στο Άργος, την ισχυρότερη ελληνική πόλη: άρπαξαν την κόρη του Ίναχου, την έλεγαν Ιώ, που μαζί με άλλες γυναίκες είχε πλησιάσει στα πλοία των ξένων για να αγοράσει εμπορεύματα που είχαν ακαταμάχητη γοητεία, και την έφεραν στην Αίγυπτο. Η θάλασσα χώρισε ακόμη μια φορά τους δύο λαούς, αλλά δεν εμπόδισε τους Έλληνες – κάποιους Έλληνες, αλλά οι Πέρσες, πηγή του Ηρόδοτου, δεν γνώριζαν να αναφέρουν τα ονόματά τους – να την διασχίσουν, να αποβιβαστούν στην Τύρο, στη Φοινίκη, και να αρπάξουν την Ευρώπη, την κόρη του βασιλιά. Ίσως οι άρπαγες να ήταν Κρήτες, προτείνει ο ιστορικός (όπως βλέπετε, αφήνω κατά μέρος, όπως ο Ηρόδοτος, τη μυθική αφήγηση του μεταμορφωμένου σε ταύρο Δία που αρπάζει την Ευρώπη και τη φέρνει στην Κρήτη καλπάζοντας πάνω στα ύδατα, δουλειά των ελληνιστικών ποιητών).[9]

9 Για τον μύθο της Ευρώπης παραπέμπω στο Spina 2008, με τη σχετική βιβλιογραφία. Τον Μάιο του 2017 έγινε στο Στρασβούργο ένα συνέδριο με θέμα *Le voyage d'Europe au fil des siècles* (Το ταξίδι της Ευρώπης στην πορεία των αιώνων), στο οποίο συνέβαλα με μια νέα εισήγηση: *À la recherche des grands yeux d'Europe* (Αναζητώντας τα μεγάλα μάτια της Ευρώπης). Τα πρακτικά είναι υπό έκδοση από τον βέλγο έκδότη

Όποιος, αντίθετα, θέλει να συνεχίσει να διαβάζει τις σελίδες του Ηρόδοτου θα ανακαλύψει ότι η ισοπαλία, για να το πούμε έτσι, δεν στάθηκε αρκετή για τους Έλληνες, που άρπαξαν στη συνέχεια τη Μήδεια, έτσι για να προκαλέσουν, μία γενιά αργότερα, τη μοιραία αρπαγή της Ελένης από μέρους του Αλέξανδρου/Πάρη, γιου του Πρίαμου. Και γι᾽ αυτές τις δύο τελευταίες περιπέτειες μπορούμε να πούμε ότι ξέρουμε (σχεδόν) τα πάντα, μεταξύ μύθου και έπους.

Να, λοιπόν, είμαστε ξανά σ᾽ ένα σημείο τροπής, ένα πόλεμο, εκείνον της Τροίας, που με τα αποτελέσματά του καθορίζει μακρινά και με διάρκεια στον χρόνο πεπρωμένα, μέχρι την ίδρυση της Ρώμης, μάλλον θα έλεγα μέχρι εμάς και την Ευρώπη.

Να, λοιπόν, ορεξάτοι – όπως λένε οι τηλεπαρουσιαστές του τέννις, αλλά επίσης οι δημοσιογράφοι εν γένει, πάντοτε άπληστοι για scoop[10] – από ένα ιστορικό υλικό ή περίπου ιστορικό που θα μπορούσαμε να το κάνουμε αντικείμενο μιας προκλητικής ουχρονίας.

Και πράγματι, κάποιος το έκαμε, και μάλιστα σε καιρούς αρκετά αρχαίους – ένα είδος αρνητισμού πολύ λιγότερο επικίνδυνου από τους νεότερους αρνητισμούς – θέτοντας στον εαυτό τους το ερώτημα που ανοίγει τις πόρτες σε κάθε ουχρονία: *what if* ? *Τί ἐάν*;[11] Τί θα είχε συμβεί εάν; Και, ιδιαίτερα: τί θα είχε συμβεί εάν η ιστορία με την οποία αρχίζει η δυτική λογοτεχνία – και η ελληνική λογοτεχνία ιδιαίτερα – ο Τρωικός πόλεμος, είχε εξελιχθεί διαφορετικά;

Δεν χρειαζόταν, πραγματικά, να περιμένουμε τον Jean Giraudoux να γράψει, το 1935, *La guerre de Troie n'aura pas lieu*,[12] επιφυλάσσοντας όμως στο τέλος τη σκηνική έκπληξη – τέλος

Brepols. Εδώ, ως Παράρτημα, πρόσθεσα ένα σύντομο κείμενο που διαβάστηκε στο Μέγαρο Montanari της Βιτσέντσας με την ευκαιρία της ίδιας έκδοσης των *Classici contro*, στις 7 Απριλίου 2017.

10 (Σ.τ.Μ.) Αγγλικά στο κείμενο: αποκλειστική είδηση, λαβράκι.

11 (Σ.τ.Μ.) Αγγλικά και ελληνικά στο πρωτότυπο.

12 Giraudoux 1991. (Σ.τ.Μ.) Ελληνική έκδοση: *Ο πόλεμος της Τροίας δε θα γίνει*, μετάφραση Μαρία Λάζου, Αθήνα, Δωδώνη, 1980.

πικρό, όμως – που κάνει την Κασσάνδρα να κυρώσει τον θάνατο του τρωικού ποιητή και να δώσει τον λόγο στον Έλληνα ποιητή, επιστρέφοντας έτσι στην ομηρική αλήθεια.

Ο συγγραφέας, ο δεύτερος Κλασικός στ᾽ αλήθεια Κατά – κατά ενός άλλου κλασικού – που θέλω να παρουσιάσω είναι ο Δίων από την Προύσα, εκπρόσωπος της δεύτερης σοφιστικής, ένας Έλληνας που ζει βυθισμένος στις δυναμικές της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του δεύτερου μισού του 1ου αιώνα μ.Χ., μέχρι τον θάνατό του, επί του αυτοκράτορα Τραϊανού (αρχές 2ου αιώνα μ.Χ.). Ένας από τους λόγους του, ο ενδέκατος, ο λόγος που λέγεται *Τρωικός* (τον οποίο η τελευταία γαλλική έκδοση της σειράς Les Belles Lettres τιτλοφορεί υπαινικτικά *Ilion n'a pas été prise*),[13] που εκφωνήθηκε ενώπιον των κατοίκων του νέου Ιλίου, αλλά όχι μόνον, είναι ένα παράδειγμα αρκετά μοναδικό μιας ιστορίας κατά κάποιον τρόπο εναλλακτικής. Τίθεται σε γενική συζήτηση – όχι μεμονωμένες λεπτομέρειες (η συμπεριφορά της Ελένης, η μορφή του Θερσίτη κ.λπ.) – η εκστρατεία των Ελλήνων στην Τροία, που τέλειωσε, σύμφωνα με τον συγγραφέα, με τη νίκη των Τρώων και όχι των Ελλήνων, με τον θάνατο του Αχιλλέα και τον διάχυτο αποικισμό (συνεπώς η Ρώμη είναι σώα) από τους νικητές Τρώες.

Θα μπορούσαμε να το πούμε με τα ίδια λόγια του Φώτιου· είμαστε στον 9ο αιώνα, με τον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, βιβλιογράφο και πρωτοπόρο κριτικό, ο οποίος αφιερώνει έναν από τους κώδικές του, τον 209, ακριβώς στον Δίωνα:[14] «Ο λόγος που τιτλοφορείται *Τρωικός* τείνει όλος να καταδείξει ότι το Ίλιον δεν έχει κατακτηθεί· επιτίθεται βίαια στον Όμηρο και σε όλα εκείνα που αυτός λέει στην *Ιλιάδα*· κατασκευάζει μια αφήγηση απόλυτα αντίθετη».

Αλλά δεν είναι για τον Δίωνα που θέλω να μιλήσω άμεσα.

Εάν με έχετε παρακολουθήσει ώς τώρα, εάν η ιδέα που η ουχρονία μπορεί να μας κάμει να την εκτιμήσουμε, βάζοντας

13 Dion de Pruse 1991.

14 166a 12-16, σ. 108 στην έκδοση Henry.

σε σύγκριση ένα πιθανό και εναλλακτικό παρόν χειρότερο, και ένα παρόν όχι ολότελα ικανοποιητικό που ζούμε, θα ήθελα να σας εμπλέξω σε ένα πείραμα τύπου Dick, εφαρμοσμένο όμως στον Όμηρο, σύμφωνα με την άρνηση του Δίωνα.

Εάν θυμάστε (ή, καλύτερα, εάν το έχετε διαβάσει), ο Dick φαντάζεται ότι ένας συγγραφέας, ο Abendsen, κυκλοφόρησε ένα μυθιστόρημα στο οποίο η ιστορική πραγματικότητα που ζούσαν και γνώριζαν οι αναγνώστες του Dick (η ναζιστική Γερμανία και η Ιαπωνία νικημένες, οι Ηνωμένες Πολιτείες παγκόσμια δύναμη) γίνεται μυθιστορηματικό υλικό, με τη σειρά του ουχρονικό υλικό.

Λοιπόν, στα ομηρικά ποιήματα δεν είναι απομονωμένο το φαινόμενο προσώπων που αφηγούνται, σε μορφές και ιδιώματα διαφορετικά, τα ίδια συμβάντα του Τρωικού πολέμου. Αναφέρω τουλάχιστον δύο από αυτά:

Ιλιάδα ραψωδία Γ, αρχίζοντας από τον στίχο 121. Βρισκόμαστε στην Τροία, η Ελένη προτίθεται να υφάνει, η Ίρις την καλεί και τη συνοδεύει στις Σκαιές Πύλες. Εδώ ο Πρίαμος και οι γέροντες κάθονται και βλέπουν το πεδίο της μάχης, όπου θα πρέπει να αντιμετωπίσουν ο ένας τον άλλο ο Πάρις (Αλέξανδρος) και ο Μενέλαος. Ο Πρίαμος δείχνει τότε, διαδοχικά, τρεις Έλληνες ήρωες και ζητεί από την Ελένη να του πει ποιοι είναι. Ας κάνουμε ένα βήμα πίσω: η Ίρις βρίσκει την Ελένη στο εσωτερικό του σπιτιού, στο *μέγαρον*, να υφαίνει ένα μεγάλο υφαντό πίνακα, διπλό, πορφυρό, και ενθέτει σ' αυτό, κεντά πάνω του, τις πολλές έριδες των δαμαστών ίππων Τρώων και των χαλκοντυμένων Αχαιών, ακριβώς εκείνες τις έριδες που εξαιτίας της *υπέφεραν* παρακινημένοι από τον Άρη. Η Ελένη, με άλλα λόγια, αναπαράγει σε εικόνες τον Τρωικό πόλεμο, έτσι όπως εκτυλίσσεται μπροστά στα μάτια της.

Οδύσσεια ραψωδία η, αρχίζοντας από τον στίχο 487: Ο Οδυσσέας προσκαλεί τον ραψωδό Δημόδοκο, στην αυλή του Αλκίνοου, βασιλιά των Φαιάκων, να τραγουδήσει την άλωση της Τροίας και το στρατήγημα του (δούρειου) ίππου, καταλήγοντας έπειτα να κλαίει.

Κι έπειτα οι Σειρήνες, βέβαια, που υπόσχονται στον Οδυσσέα (βρισκόμαστε στο 12ο βιβλίο της *Οδύσσειας*, ραψωδία μ, στίχοι 184-191) να τραγουδήσουν τα παθήματα των Αργείων και των Τρώων. Αλλά για τις Σειρήνες έχω ήδη μιλήσει και γράψει αρκετά, επομένως ας είναι ικανοποιημένες που έχουν αναφερθεί.[15]

Τώρα – συνεχίστε πάντα να παρακολουθείτε τον συλλογισμό μου – ας φανταστούμε ότι δίνουμε δίκιο στον Δίωνα και στην εναλλακτική του ιστορία, στην οποία, λοιπόν, η Ελένη είναι ευτυχισμένη και νόμιμη σύζυγος του Πάρη, με απόφαση του πατέρα της Τίνδαρου, γάμο εναντίον του οποίου εξεγείρονται οι Αχαιοί που οργανώνουν την εκστρατεία, μένοντας νικημένοι.

Η Τροία, στο τέλος, είναι η νικήτρια πόλη, αλλά (εδώ ας επιχειρήσουμε να κάνουμε τους Dick του αρχαίου κόσμου) στην Τροία κυκλοφορεί μια διαφορετική εκδοχή, ένας υφαντός πίνακας, μια αφήγηση ραψωδών, που διαδίδεται έπειτα και στο νησί των Φαιάκων, η οποία εκδοχή αναφέρει ότι στην πραγματικότητα νίκησαν οι Αχαιοί· ότι ο Έκτορας είναι νεκρός· ότι οι νικητές ήρωες βρίσκονται στον δρόμο της επιστροφής. Να που ο νικημένος Οδυσσέας, στον γυρισμό και αυτός, ακούει να αφηγούνται μια δική του νίκη και ένα δικό του ευφυές στρατήγημα· να που η Ελένη, σε μια στιγμή χαλάρωσης, σχεδιάζει πάνω στο υφαντό την ιστορία μιας Τροίας που πολιορκείται και χάνει, και εκείνης ως αντικείμενο πολέμου ανάμεσα στον σύζυγό της Μενέλαο και τον άρπαγα εραστή Πάρη. Τί φανταζόμαστε ότι θα είχαν σκεφτεί αυτά τα ανέκδοτα ομηρικά πρόσωπα βαλμένα απέναντι σ' ένα εναλλακτικό πεπρωμένο;

Τελικά, πάντα υποθέτοντας ότι με έχετε ακολουθήσει και δεν φαντάζεστε τώρα ότι βρίσκεστε στο Σαλέρνο, την πόλη της καταγωγής μου, αντί στη Βενετία, και όχι στη Morosini αλλά στη Nunziatella της Νεάπολης·[16] επομένως, έχοντας δε-

15 Bettini-Spina 2007.

16 (Σ.τ.Μ.) Η αναφορά στη Στρατιωτική Ναυτική Σχολή "Francesco

χθεί ότι δεν σας έχω μπερδέψει τις ιδέες σε τέτοιο σημείο, θα μπορούσαμε να ζητήσουμε από την Ουτοπία Ευρώπη, ακριβώς σε στιγμές που φαίνεται όλο και πιο αδύναμη η εκτίναξη προς μια Ευρώπη ελεύθερη και ενωμένη, σε έναν κόσμο ικανό να συμβιώσει και να κατανοηθεί παρά τις τεράστιες διαφορές που τον διαπερνούν, θα μπορούσαμε να ζητήσουμε από την Ουτοπία Ευρώπη να προστρέξει στην αδελφή της, ή εξαδέλφη της, Ουχρονία, για να τη βοηθήσει να κοιτάξει στο μέλλον και στις δυσκολίες του σήμερα, και όχι μόνον επειδή θα μπορούσε να είναι χειρότερο, θα μπορούσε "να βρέξει", αλλά προπάντων επειδή οι δίκαιοι και ιερείς στόχοι και δυνατοί, δεν εγκαταλείπονται ποτέ, ούτε στις χειρότερες στιγμές. Δεν θα πω: μας το ζητεί η Ευρώπη. Μας το ζητεί ο Δάντης, ο Οδυσσέας του Δάντη, και ακριβώς «για ν' ακολουθήσουμε αρετή και γνώση».

2. Τα μεγάλα μάτια της Ευρώπης

Θα αρχίζατε ένα μυθιστόρημα με το όνομα μιας πόλης; Ο Αχιλλεύς Τάτιος, από την Αλεξάνδρεια – της Αιγύπτου, όχι του Πιεμόντε – ναι. Μιλούμε για μια περίοδο που μπορεί να πάει από τον 2ο στον 4ο αιώνα μ.Χ.: να ζητήσουμε μεγαλύτερη ακρίβεια θα ήταν μάταιο.

Τον έχουν μιμηθεί λίγοι: ο Stendhal, η Marjorie Wallace, η Dacia Maraini, και άλλοι θα έρθουν στον νου εκείνου που διαβάζει.

Ο Αχιλλεύς Τάτιος ανοίγει το μυθιστόρημά του *Λευκίππη καὶ Κλειτοφών*[17] (*Τὰ περὶ Λευκίππην καὶ Κλειτοφώντα*) με

Morosini" της Βενετίας και στη Στρατιωτική Σχολή "Nunziatella" της Νεάπολης που ιδρύθηκε το 1787 από τον βασιλιά της Νεάπολης Φερδινάνδο Δ΄ των Βουρβώνων ως Βασιλική Στρατιωτική Ακαδημία. Πρόκειται για τις επιφανέστερες στρατιωτικές σχολές της Ιταλίας μαζί με την Teulié του Μιλάνου.

17 (Σ.τ.Μ.) Βλ. τη νεοελληνική μετάφραση: Αχιλλέως Αλεξανδρέως Τατίου, *Λευκίππη και Κλειτοφών*, (μετάφραση Γ. Γιατρομανωλάκης), Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1990 και την νεότερη έκδοση κειμένου με νεοελληνική μετάφραση Αχιλλεύς Τάτιος, *Τὰ περὶ Λευκίππην καὶ Κλειτοφώντα*, Αθήνα, Κάκτος· Οι Έλληνες, 2005.

το όνομα της Σιδώνας, της μητρόπολης των Φοινίκων. Και με έναν πίνακα που αναμειγνύει ξηρά και θάλασσα, τη θάλασσα των Φοινίκων και τη γη της Σιδώνας. Ένας μυθιστοριογράφος γνωρίζει την τέχνη της λεπτομέρειας, ξέρει να κάμει να δούμε εκείνο που αφηγείται, και η περιγραφή ενός πίνακα είναι η δοκιμασία για κάθε ταχυδακτυλουργό λέξεων. *Έκφρασις*, ονομάζεται από τους Έλληνες, ένα είδος γραφής κατά υπαγόρευση των ματιών.

Μάτια ορθάνοιχτα στη θάλασσα έχουν οι κοπέλες που στέκουν ομαδικά στην ξηρά, στην άκρη ενός λιβαδιού. Τί κοιτάζουν οι κοπέλες; Τί υπάρχει στο κέντρο της θάλασσας (και του πίνακα, εννοείται); Ένας ταύρος, ένας ταύρος και μια κοπέλα, η φίλη τους. Η κοπέλα κάθεται στη ράχη του ταύρου, τον καβαλάει, αλλά δεν είναι αμερικάνικη ταινία, δεν είναι ροντέο. Ο Αχιλλεύς Τάτιος δεν ήξερε τίποτε για ροντέα, δεν θα είχε ποτέ μπορέσει να το προτείνει· είμαστε εμείς, που με τα αποθέματά μας από εικόνες δεν μπορούμε να κάνουμε χωρίς να ορίσουμε αναλογίες, συγκρίσεις, να κατασκευάσουμε σημερινά υπόβαθρα σε αρχαίες ιστορίες.

Τα μάτια της κοπέλας δεν καταφέρνουμε να τα δούμε, για την ώρα, και ο Αχιλλεύς Τάτιος δεν μας βοηθάει, στέκεται κάπως υπερβολικά στο σώμα που διαφαίνεται κάτω από τον χιτώνα. Η κοπέλα έχει επίσης ένα πέπλο που της καλύπτει το κεφάλι. Αλλά όχι, περιμένετε, να, ακριβολόγος, ο δικός μας Αχιλλεύς: «η κοπέλα έστρεφε το βλέμμα προς τον Δία και χάραζε ένα χαμόγελο» – ο Δίας; Τί δουλειά έχει ο Δίας – λίγη υπομονή, θα δείτε ότι θα μας το εξηγήσει – «σαν να ήθελε να τον κοροϊδέψει, επειδή εξαιτίας της είχε γίνει ταύρος». Να, είμαστε στα συνηθισμένα. Ο Δίας ο κατακτητής, υπερβολικά θεός για να εμφανιστεί με τα χαρακτηριστικά του, προτιμάει μια μεταμόρφωση για να κατακτήσει και να κατέχει μια γυναίκα. Τη διηγήθηκε επίσης στην Ήρα, τη σύζυγό του, αυτή την πολλοστή περιπέτεια, στην *Ιλιάδα*, αλλά δεν ανέφερε το όνομα της κοπέλας, και όχι από διακριτικότητα ή ευγένεια πνεύματος: την ονόμασε κόρη της Φοινίκης, και ομολόγησε ότι του έδωσε δύο γιους.

Βέβαια, εγώ το γνωρίζω το όνομα της κοπέλας και είμαι βέβαιος ότι επίσης όποιος διαβάζει θα έχει καταλάβει, και όχι μόνον επειδή έχει διαβάσει τον τίτλο αυτής της μικρής αφήγησης, *Τα μεγάλα μάτια της Ευρώπης*. Θέλησα να παίξω με την ετυμολογία, *εὐρύς* (πλατύς, φαρδύς) και *ὄψ* (μάτι, πρόσωπο): εκείνο το χαμογελαστό βλέμμα είναι το βλέμμα της Ευρώπης, της κοπέλας με τα μεγάλα μάτια.

Λοιπόν, για να αποφύγουμε να σας έρθει κάποια σκέψη από τον Δία, ας καταστρέψουμε την ερωτική ατμόσφαιρα, ας αφήσουμε να μπει ένα ποντίκι – ένα ομηρικό ποντίκι σε λεοπαρντιανή εκδοχή,[18] βέβαια – το ποντίκι Ψιχουλάρπαγας, που, ενώ ο βάτραχος Φουσκομάγουλος το σέρνει στη ράχη του στη μέση βάλτου, απαγγέλλει (πώς θα μου άρεσε να ήταν μια διάσημη άρια λυρικής όπερας):

Deh quando arriverem! Quel bue divino,
no così non condusse Europa in Creta,
portandola per mar sopra la schiena,
come ora a casa sua questi mi mena?

Αχ πότε θα φτάσουμε! Εκείνο το θεϊκό βόδι
έτσι δεν οδήγησε την Ευρώπη στην Κρήτη,
φέρνοντάς τη περνώντας τη θάλασσα πάνω στη ράχη του,
όπως τώρα στο σπίτι του αυτός με πάει;[19]

Βατραχομυομαχία,[20] πόλεμος βατράχων και ποντικών, και για να κάνουμε ένα ποντίκι (topo) ταύρο (toro) αρκεί ν' αλλάξουμε ένα σύμφωνο (τουλάχιστον στα ιταλικά).

18 (Σ.τ.Μ.) Ο ιταλός ποιητής Giacomo Leopardi μετέφρασε στα ιταλικά τη *Βατραχομυομαχία* (*Studi Filologici*, τόμος 3, Φλωρεντία 1845, *La Batracomiomachia*, σ. 49 κ.ε.)

19 (Σ.τ.Μ.) Οι στίχοι από τη μετάφραση του Leopardi, *La Batracomiomachia*, Canto primo, στίχ. 23-26.

20 (Σ.τ.Μ.) Το πρωτότυπο ελληνικό κείμενο της *Βατραχομυομαχίας* (στίχ. 78-81):
Οὐχ οὕτω νώτοισιν ἐβάσταση φόρτον ἔρωτος
ταῦρος ὅτ' Εὐρώπην διὰ κύματος ἦγ' ἐπὶ Κρήτην
ὡς μῦν ἁπλώσας ἐπινώτιον ἦγεν ἐς οἶκον
βάτραχος ὑψώσας ὠχρὸν δέμας ὕδατι λευκῷ.

Δεν έχουμε τίποτε να κάνουμε, αυτή η ιστορία του ζώου που αρπάζει μια κοπέλα, πολλοστή εκδοχή της ωραίας και του κτήνους, εξάπτει τη φαντασία, απευθύνεται (βλέπετε πώς ηχεί ωραία) ακόμη και στα γαϊδούρια. Μας το αφηγείται ο Απουλήιος από τη Μαδαύρα,[21] είμαστε ακόμη στην βόρεια Αφρική (αλλά η περίοδος είναι βέβαιη, πλήρης 2ος αιώνας μ.Χ.): Ο Λούκιος, μεταμορφωμένος σε γάιδαρο – Λούκιος-Γάιδαρος, λοιπόν – είναι στην υπηρεσία των ληστών και έχει μόλις ακούσει από τη φωνή μιας γριάς, που ήταν συνεργός τους, τον εκπληκτικό μύθο του Έρωτα και της Ψυχής, που τον αφηγείται για να διασκεδάσει μια κοπέλα από ευγενή οικογένεια, αιχμάλωτη κι εκείνη των ληστών. Σε μια στιγμή σύγχυσης, ο Λούκιος-Γάιδαρος επιχειρεί να διαφύγει και βρίσκει ως μοναδική σύμμαχο ακριβώς την κοπέλα, η οποία ανεβαίνει στη ράχη του για να σωθεί κι εκείνη. Για να εξασφαλίσει την καλή έκβαση της φυγής, η κοπέλα κάνει ένα τάμα: θα παραγγείλει να ζωγραφίσουν έναν πίνακα για αιώνια ενθύμηση της περιπέτειάς της – είχαμε ξεκινήσει, θα θυμάται, από έναν πίνακα, που είχε παρατηρήσει και περιγράψει ο Αχιλλεύς Τάτιος – του οποίου ο υπότιτλος θα δηλώνει: «Κοπέλα βασιλικής γενιάς που διαφεύγει από την αιχμαλωσία μεταφερμένη από ένα γάιδαρο». Επίσης ο γάιδαρος, με αυτόν τον τρόπο, θα γίνει μύθος, μάλιστα – προσθέτει η κοπέλα – «Εάν αληθινά ο Δίας μυκάται με τη μορφή του ταύρου, τότε και σ᾽ αυτόν τον γάιδαρό μου μπορεί να είναι κρυμμένο ένα ανθρώπινο πρόσωπο ή μια θεϊκή μορφή».

Να, θα μας άρεσε στους ανθρώπους που προσπαθούν να κυβερνήσουν αυτή την Ευρώπη, τη δική μας, την ώριμη Ευρώπη του σήμερα, και όχι επειδή είναι γαϊδούρια ή ταύροι ή οποιοδήποτε άλλο ζώο, να κρυβόταν ένα πρόσωπο αληθινά ανθρώπινο. Με μεγάλα μάτια, που αρνούνται να κλείνουν, για να κοιτούν καλά κατά πρόσωπο την πραγματικότητα.

21 (Σ.τ.Μ.) Βλ. το έργο του Απουλήιου, *Ο χρυσός γάιδαρος ή οι Μεταμορφώσεις*, νεοελληνική μετάφραση με επιμέλεια Α. Αϊβαλιώτη, Αθήνα, Νεφέλη, 1982.

Βιβλιογραφικες αναφορες

M. Bettini-L. Spina, *Il mito delle Sirene*, Τορίνο 2007.

S. Cassese, *La democrazia e i suoi limiti*, Μιλάνο 2017.

Ph. K. Dick, *La svastica sul sole*, Ρώμη 1997 (*The Man in the High Castle*, 1962).

Dion de Pruse, *Ilion n'a pas été prise* (Discours "Troyen" 11), Introduction, traduction et notes coordonnées par S. Minon, avec la collaboration de D. Auger, Ch.

Bréchet, M. Casevitz, E. Oudot et R. Webb, Παρίσι 2012.

M. Domenichelli, *Utopia*, στο R. Ceserani - M. Domenichelli - P. Fasano (επιμ.), *Dizionario dei temi letterari*, III, Τορίνο 2007, σσ. 2539-2543.

J. Giraudoux, *La guerre de Troie n'aura pas lieu* (1935), préface, commentaire et notes de Colette Weil, Παρίσι 1991 [ελληνική έκδοση: *Ο πόλεμος της Τροίας δεν θα γίνει*, μετάφρ. Μαρία Λάζου, Αθήνα, Δωδώνη, χ.χ.].

E. B. Henriet, *L'histoire revisitée. Panorama de l'uchronie sous toutes ses formes*, Παρίσι ²2003 (Amiens 1999).

L. Spina, *Il ratto d'Europa*, στον *Catalogo della mostra Anima dell'Acqua*, Ρώμη, 2008, σσ. 248-257.

L. Spina, *La storia riscritta: origini antiche dell'ucronia?*, «Quaderni di Storia» 72, 2010, σσ. 197-219.

L. Spina, *Non si scherza col passato: le trappole dell'ucronia*, «Linguistica e Letteratura» 37, 2012, σσ. 286-300.

Μετάφραση: Σέργιος Ν. Μοσχονάς